

Egy korszakmonográfia előfeltevései

Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma című könyvéről

Jelenkori irodalomértésünk ellentmondásos helyzetének következtében egy-egy átfogóbb igényű irodalomtörténeti szakmunka megjelenése arra kényszeríti a kritikai nyilvánosságot, hogy tárgyára vonatkozó értékítéleteit tágabb problémakörök – az irodalomtörténet-írás lehetőségei, az egyes értelmezői közösségek irodalomszemlélete, az irodalomelméletnek a történeti kutatásokban való szerepe – felől fogalmazza meg.

Ennek következtében megkockáztatható az a kijelentés, miszerint manapság nehezen képzelhető el olyan kritikai értelmező pozíció, amely csupán a tárgy immanens vizsgálatát tekintené az értékelés egyedüli szempontjának. Ebben az esetben azonban mindenképpen szem előtt kell tartanunk, hogy „a mindenkori jelen egymástól eltérő értelmezői közösségeinek távlatából, akárcsak a múltban, napjainkban is többféle irodalom és többféle irodalomtörténet létezik”. (1) Ennek az – elsősorban az eltérő tudományos diskurzusok egymáshoz való viszonyára vonatkozó – toleráns magatartásnak nem nagyon találjuk nyomát a kritikai megnyilatkozásokban, s ebből következőleg egy-egy szakmunka megítélésében néha fontosabb szerepet játszik az eltérő értelmezői közösségekhez való tartozásból adódó a priori szembenállás deklarálása, mint annak belátása, hogy értékítéleteink hitelességét az is megszabhatja, mennyire vágyunk képesek igazodni ahhoz a diskurzushoz, amelyben a kritika tárgya elhangzott.

Azoknak az irodalomtörténészeknek a többsége, akiknek tudományos tevékenységét nagymértékben meghatározzák az elmúlt négy évtized episztemológiai szemléletformái, sokkal nehezebben (vagy egyáltalán nem) idomulhat ahhoz az irodalomelméleti elvárásrendszerhez, amelyet fiatalabb kutatóink képviselnek. Ennek alapvető okát – a hetvenes évektől kibontakozó nyugat-európai elméleti kutatások előtérbe kerülésére gondolva – *Kulcsár Szabó Ernő* szavait idézve abban is láthatjuk,

hogy „az európai irodalomtudomány hermeneutikai (és recepcióesztétikai) szemléletváltása (...) olyan tudománytörténeti előzményekre megy vissza, amelyek nálunk nem képezték szerves részét az irodalomról való gondolkodásnak”. (2) Amit a fiatalabb nemzedék képviselői „episztemológiai törés”-ként tartanak számon, az többségében az idősebbek szempontjából nem tűnik ilyen radikális váltásnak; s ha az ideológiai szemléletformáktól való megtisztulás igénye minden tekintetben általános szükségletté vált is, az irodalomértés hagyományosnak nevezett látásmódjaiból származó tapasztalatok – ha akarjuk, ha nem – továbbra is befolyásolják az idősebb nemzedék nagy részének irodalomszemléletét.

Mindezek figyelmen kívül hagyásával nehezen tudnánk párbeszédet kezdeményezni *Bíró Ferenc* monográfiájának (3) elbeszélőjével, hiszen a tanulmány módszertanát meghatározó látásmód erőteljesebben kötődik az utóbbi három évtized hazai irodalomtörténet-írásának szemléleti alapjaihoz. A felvilágosodás kori magyar irodalommal összefüggő korábbi kutatások eredményei irányítják itt a munka konstrukciós magját, s ennek nyomán az értelmezői hagyomány problémafelvetéseiből, részletvizsgálataiból levonható következtetések rendszerbe foglalása kölcsönöz a tanulmánynak szintetikus, összegző jelleget.

A több szempontú és irányultságú ismeretanyag számbavétele olyan nézőpont megválasztását teszi szükségessé, amely elég tág horizontot nyit ennek minél telje-

sebb feldolgozásához. A keretül szolgáló irodalomszociológiai jellegű hermeneutikai szituációban a szerző egységesen elbeszélhetőnek tartja a kor művelődés-, eszme- és műfajttörténeti vonatkozásait. Ennek a megközelítésnek a tárgyi kiindulópontja két társadalomformáló erő (a művelt magyar nemesség és a laicizálódó egyházi értelmiség) szociológiai alapon álló viszonyrendszerének nyomon követése, s ennek – egy funkcionális irodalomfogalom mentén haladó – dokumentálhatósága a kor literatúrájában. A szerző elsősorban azokra a nézetekre építi hipotézisét, amelyek – saját megvallása szerint – tudománytörténeti fordulatot eredményeztek a 18. század második felére vonatkozólag. Ebben a vonatkozásban emeli ki a *Kosáry Domokos* nevéhez fűződő művelődéstörténeti modell jelentőségét, azonban – legalábbis a rész kutatások tekintetében – meghatározza szemléletét a *Szauder József* munkásságához köthető eszmetörténeti megközelítésmód. A legfőbb kérdésvázlatok kijelölésének előzményei korábban is kimutathatók, hiszen az akadémiai irodalomtörténetben *Tarnai Andor* cikke (4) már igyekszik rávilágítani a két társadalmi csoport lényeges szerepére. Ám e reláció jellegének megítélésében eltér Bíró koncepciójától. A hatvanas évek tudományos közegében a 18. századi laicizálódó egyházi értelmiség még a nemesi Magyarország és a bécsi abszolutizmus irányította szekularizációs törekvéseknek alárendelt rétegeként szerepel, Bíró Ferenc ezzel el-lentétben azt hangsúlyozza, hogy a nemesség és az egyházak írástudóinak viszonyát – legalábbis kultúraformáló minőségükben – egyenrangú felek „furcsa párbeszédének” célszerű szemlélni, s ennek alapján belső erők kölcsönhatásából kiindulva leírni e változó kapcsolat irodalomszociológiai vetületét.

A tanulmány megjelenése óta másfél év telt el, de nem követte azt szélesebb körű kritikai visszhang. Egyetlen mérvadó (vitaintéző, de vitát, sajnos nem kezdeményező) publikációt említhetünk csupán: *Fried Istvánnak* az Irodalomtörténeti Közleményekben megjelent cikkét. (5) Fried nem-

csak az alapkoncepció jellegét érintő kritikai észrevételeit fogalmazza meg, de részletekbe menő problémákkal is foglalkozik. Az irodalomszociológiai nézőponttal szemben fenntartásai vannak, mondván: „Irodalomról beszélve vajon nem célszerűbb-e egy, az irodalomhoz mégiscsak közelebb álló szempont bevezetése, mint egy szociológiához (jó, irodalomszociológiához) inkább kapcsolódóé. Hiszen az utóbbi esetben egyfelől valóban szociológiai, jobb indulatúan művelődéstörténeti meghatározók demonstrálására kerül sor, ilyen: »A laicizálódó értelmiség irodalma«, ezen belül például: »erkölcsstanok«, vagy: »A nemesség irodalmának újraerősödése« (ezen belül írói portrék); másfelől a könyv második harmadától legalábbis címében olyan (akárminek is gondoljuk, mégis) *irodalmi* terminológia kerül az előtérbe, legalábbis a címet tekintve, mint: »Műfajok«, »A költészet története« (eddig nem erről volt szó), »Az önelvű költészet képviselői«”. (6) Ez a nem túl szabatosan megfogalmazott gondolat – legalábbis intenciói szerinű – azonban nemcsak a tanulmány (későbbiekben még érinteni kívánt) terminológiai, szerkezeti problémáira irányítja figyelmünket, hanem a jelenkori irodalomtörténet-írás helyzetértékelésében is meghatározó kérdéseket vet fel. Tény, hogy a nyolcvanas években lezajló tudománymetodológiai talajvesztés következtében minden irodalomtörténész rákényszerül arra, hogy az általa megalkotott elbeszéléshez nézőpontot is „mellékeljen”. Ennek következtében – egységes irodalomszemléleti formák hiányában – sokkal sebezhetőbbé válnak olyan koncepciók, melyek reflektálatlanul hagyják – egy korábbi irodalomértési horizont tapasztalatában mozogva – az „újabb” irodalomelméleteknek a történeti kutatások jellegét meghatározó elvárásaiból származtatott értelmezési stratégiák lehetőségeit. Bíró Ferenc esetében – láthatóan – elsősorban az értelmezői hagyomány által van kondicionálva a tanulmány elbeszélője, s a reflexív viszony is elsősorban a vele folytatott sajátos dialógusban merül ki. Ennek fontosságára maga is utal bevezetőjében, mikor *Ricoeur*

egyik gondolata nyomán így fogalmaz: „A tudományos munkákat nem az önmagában csak modellálható, de nem rekonstruálható valósághoz, hanem más értelmezésekhez lehet és kell mérni. E számunkra nehezen vitatható belátás a kutatót elődeivel való versengésre ítéli, ám e versengésben senki más nem segítheti jobban, mint az elődök.”

(7) Ez a gondolat – ha nem is a szerző intenciói szerint – magában hordozza azt a problémát, hogy amíg nem kerülnek kidolgozásra azok az alapszemponatok, amelyek (jelenleg) az irodalmi hermeneutika és recepcióesztetika horizontján felvázolják, hogy tehető hozzáférhetővé a korszak irodalminak vélt szövegkorpusza, az örökölt szemléletformák tapasztalatából beszélő irodalomtudós csak az ezekből származtatott értelmezési stratégiák segítségével képes a maga számára feltárni a hagyományt.

Manapság (de ezt irodalomtörténet-írástunk évszázados történetének paradigmaváltásairól is elmondhatjuk) nagyon kevés olyan szakkutatónk van, aki pályája jelentős részének eltelte után eljutna – korábbi szemléletmódjának átértékeléseként – saját történetiségének belátásáig.

Mikor az irodalomértés történeti alakulásfolyamatából származó tapasztalatunk azt mondatja velünk, hogy „mivel végérvényes értékrend az irodalomtörténetben sem létezik, eléggé természetesnek kell tekintenünk annak kockázatát, hogy a most megírandó magyar irodalomtörténetet hamarosan megint újra kell majd értelmezni, s az új változások szellemében írni meg ismét”, (8) kevésbé érezzük a hagyományosnak nevezett szemléletformák visszahúzó erejét. Sőt, ez a megállapítás csak megerősít

bennünket abban, hogy elismerően értékeljük Bíró Ferenc vállalkozását, hisz ha jól belegondolunk, 1945 után (leszámítva a rossz hírű akadémiai irodalomtörténetet) egyáltalán nem íródott olyan rendszerezés a 18. század második felének magyar irodalmáról, mellyel a szerző, vagy a korszakkal foglalkozó más irodalomtudósok polémiát folytathattak volna. (Waldapfel József kísérlete, jellegéből adódóan erre nem is nagyon alkalmas.) Nem véletlenül hangoztatja tehát Fried István: „Nem titkolhatom örömet, hogy ez a könyv megjelent, most már – végre! – van mihez illesztemem nézeteimet, van mivel vitatkozni, nem adatokkal, műelemzésekkel, hanem egy korszak egészére kiterjedő koncepcióval.” (9) Vagyis: megszületett végre egy olyan rendszerezés, amely kiindulópontul szolgálhat a felvilágosodás kori magyar irodalom átértékeléséhez.

A Fried által felvetett terminológiai problémákra visszaterve annyit jegyeznenk meg (elfogadva ezek jogosságát), hogy az alapkoncepció szempontjából a tárgyalt fél évszázad irodalmát nem lehet kielégítően a „művelt barokk világtól egyre távolodó, a dolgokat egyre inkább a saját szemével néző nemes és a világiak igényeihez alkalmazkodó, azaz: laicizálódó egyházi értelmiség” (10) viszonyrendszerének alakulási folyamatát végigkísérve egységesen nyomon követni. Az 1780-as évektől kezdve ugyanis egyre inkább előtérbe kerül az esztétikai karakterű irodalom iránti elvárás, s több olyan szöveggel találkozunk, amelyekből – a szociológiai folyamatra utaló – referenciális vonatkozások nem egészen egyértelműen fejthetők fel

*Bíró Ferenc esetében –
láthatóan – elsősorban
az értelmezői hagyomány
által van kondicionálva
a tanulmány elbeszélője,
s a reflexív viszony is
elsősorban a vele folytatott
sajátos dialógusban merül ki.
Ennek fontosságára maga is
utal bevezetőjében, mikor
Ricoeur egyik gondolata
nyomán így fogalmaz:
„A tudományos munkákat
nem az önmagában csak
modellálható, de nem
rekonstruálható valósághoz,
hanem más értelmezésekhez
lehet és kell mérni.”*

(*Dayka, Csokonai*). A szerző által felvázolt funkcionális irodalomfogalom mentén haladva az irodalmi produktumok elsősorban dokumentumértékükből adódóan tartozhatnak az irodalomszociológiai nézőpont alá, de a század vége felé, az előbb mondottak alapján, többnek éppen ez a szerepe kérdőjeleződik meg. A szerző valószínűleg érzi mindennek problematikusságát, s talán ezért kerülnek előtérbe a tanulmány második felében az irodalmi terminológia műfajspecifikus, prozódiai, poétikai fogalmai. Csak ezeknek a szempontoknak a bevezetése tűnik részlegesen reflektálatlannak.

Bár Bíró Ferenc elzárkózik attól, hogy tanulmányát kézikönyvként olvassuk, azonban rendszerteremtő jellege, széleskörű ismeretanyaga folytán az irodalomoktatásban egyértelműen nélkülözhetetlen

a felvilágosodás korának magyar irodalma iránt tájékozódók számára.

Török Lajos

Jegyzet

- (1) Dobos István: *Hagyomány és értelmezés*. Alföld, 1996. 2. sz., 85. p.
- (2) Kulcsár Szabó Ernő: *Az új kritika dilemmái*. Balassi Kiadó, Budapest, 1994, 78. p.
- (3) Bíró Ferenc: *A felvilágosodás korának magyar irodalma*. Balassi Kiadó, Budapest, 1994.
- (4) Tarnai Andor: *A laicizálódó egyházi értelmiség*. In: *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964, 551–558. p.
- (5) Fried István: *Jegyzetek Bíró Ferenc: A felvilágosodás korának magyar irodalma című korszakmonográfiájához*. Irodalomtörténeti Közlemények, 1995. 3–4. sz., 355–366. p.
- (6) Uo., 357–358. p.
- (7) Bíró Ferenc: i. m., 22. p.
- (8) Kulcsár Szabó Ernő: i. m., 86. p.
- (9) Fried István: i. m., 366. p.
- (10) Bíró Ferenc: i. m., 18. p.